

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл “Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика”¹

*Часи пандемії зайвий раз нагадали, що ми живемо у світовому суспільстві ризиків, з його мінливими та гібридними глобально-локальними соціальними порядками. Ця метафора У. Бека вказує на системний характер ризиків, які притаманні всім сферам життя, що безперервно змінюються під впливом нових технологій, економічних новацій, політичних криз, зміни ціннісно-сміслових конфігурацій, наслідків дій з боку *human* та *non-human* акторів. Наприкінці вересня в Інституті соціології НАН України відбувся круглий стіл (у віртуальному режимі), присвячений концептуальним та операціональним підходам до вивчення ризиків дестабілізації суспільного життя в українському соціумі. Увагу учасників було сфокусовано на соціоструктурних, соціопсихологічних, соціокультурних вимірах соціальних процесів, а також на важливості опрацювання практичних рекомендацій управління ризиками на підставі результатів соціологічного аналізу.*

ЛЮДМИЛА СКОКОВА (модератор),

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUDMYLA SKOKOVA (moderator),

Doctor of Sciences Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 010121)

list.lgs@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8152-7087>

ЛЮДМИЛА СКОКОВА,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, Київ

---

¹ Круглий стіл відбувся в Інституті соціології НАН України 25 вересня 2020 року в рамках виконання НДР № 0120U101665 “Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція”.

Цитування: Круглий стіл “Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика” (2020). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 161–189.

Нестабільність соціуму в координатах соціології ризику і невизначеності

Ризики завжди були присутні в соціальному житті. Проте зростання масштабів невизначеності разом із пришвидшенням темпів змін у всіх царинах соціуму в умовах глобалізації та впровадження новітніх технологій у повсякденне життя, а також внаслідок зростання кількості реальних і медіатрансльованих небезпек та загроз (техногенні катастрофи, стихійні лиха, міжнародний тероризм, світові економічні кризи, кібернебезпеки, пандемії та ін.), підвищення обізнаності громадян щодо хибних, непопулярних, непрозорих рішень у сферах міжнародної, економічної, соціальної, культурної політики, падіння довіри до інститутів, які покликані здійснювати менеджмент соціальних ризиків і забезпечувати стабільне та безпечне існування соціуму, — все це актуалізує концептуальний словник досліджень ризику та невизначеності в соціальних науках.

На сьогодні можна говорити про значний прогрес в інституціалізації предметної царини досліджень ризику та невизначеності в соціології та міждисциплінарному полі *risk studies*. Виходять друком міжнародні часописи: з 1988 року “Журнал ризику і невизначеності”, з 1998-го “Журнал досліджень ризиків”, з 1999-го “Здоров’я, ризик і суспільство”. Від середини 2000-х років діють тематичні групи з вивчення ризику і невизначеності у Європейській та Міжнародній соціологічних асоціаціях. 2005 року було започатковано міжнародний вебсайт, присвячений тематиці соціологічного вивчення ризику і невизначеності, — *Sociology of Risk and Uncertainty (SoRU)*, який акумулює інформацію, ресурси, сприяє розвитку дослідницьких мереж. Останніми роками видавництво “Palgrave” започаткувало серію “Критичні дослідження ризику і невизначеності”, надаючи можливість представити міждисциплінарний доробок соціології, антропології, психології, економіки та ін.

У рамках соціології ризику вирізняють, як правило, макропідходи (концептуалізації “суспільства ризику” У. Бека, Е. Гіденса, соціокультурні пояснення конструювання ризиків М. Дуглас, А. Вілдавскі та ін.), мікропідходи (конкретні кейс-стаді, наприклад, дослідження прийняття ризиків в екстремальному спорті та біографічних обставин сприйняття ризиків). Дедалі популярнішими стають напрямки мезорівневих досліджень — інституційних ризиків та практик їх регулювання (з урахуванням доробку М. Фуко щодо режимів влади та студій *governmentality*), особливостей накопичення соціальних ризиків у сферах здоров’я і довголіття, стилю життя та ін., а також практик їх сприйняття, реагування на них, неґації їх у гендерному, професійному, віковому та інших вимірах. Поряд із кількісними методами, в тому числі в рамках крос-культурних проєктів, дедалі ширше застосовують якісні та комбіновані технології збирання й аналізу даних, дотичних до тематики ризиків і безпеки в різних сферах життя сучасних суспільств.

У вітчизняній соціології наявний досвід вивчення соціальних ризиків, загроз екстремальних ситуацій, наслідків техногенних катастроф, рівня соціально-економічної безпеки і ризиків господарської діяльності, соціальної психології безпеки тощо. Значущі результати щодо класифікації ризиків,

розрізнення об’єктивних і суб’єктивних ризиків, соціально-психологічних реакцій на небезпеку досягнуто в рамках проекту “Чорнобиль і соціум” (керівник доктор економічних наук Ю. Саєнко, Інститут соціології НАН України).

Вітчизняні науковці постійно відстежують динаміку соціальних і соціокультурних процесів в українському суспільстві, в тому числі із проблематики вивчення класових розрізень, соціальної нерівності та бідності, соціальної напруженості, політичних, культурних, медійних орієнтацій та практик. Разом із тим сучасний стан українського соціуму — реформування економічної царини, політична волатильність, окупація територій та воєнні дії, поглиблення соціальної нерівності, падіння соціальних і культурних стандартів, загрози та наслідки пандемії дають підстави говорити про ознаки дестабілізації суспільного життя, високі рівні конфліктності та інституційних ризиків. Утруднюється доступ різних груп до соціальних ресурсів, що породжує ризики різного роду “розмежувань”, “розколів”, “поділів” соціальних груп. Аналіз соціоструктурних, соціопсихологічних, соціокультурних процесів в оптиці соціології ризику та невизначеності допомагає ґрунтовніше оцінювати параметри й характеристики “нестабільного суспільства” як повсякденної реальності співіснування різних соціальних груп українського соціуму.

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури і масової комунікації НАН України, Київ

Онтологія ризику

Можна виокремити два підходи до аналізу феномену ризику. Перший підхід пов’язаний із поняттям рішення. Ризик — це те, що пов’язане з ухваленням рішення, залежно від того, якого роду це рішення — чи пов’язане воно із повсякденною діяльністю окремого індивіда, і тоді ми маємо справу з індивідуальними наслідками рішення, що стосуються його індивідуальної долі, або ж воно пов’язане із політичною дією, і тоді наслідки такого рішення можуть мати більш універсальне значення (наприклад, рішення розпочати війну із сусідньою державою стосується вже не індивідуальної долі, а долі цілого народу).

Ризик у контексті рішення досліджує Н. Луман, виходячи з відмінності між ризиком та небезпекою. Він певен, що цю відмінність можна з’ясувати лише через процес атрибуції: співвіднесення явища з тим чи іншим суб’єктом. Залежно від такого співвіднесення щось постає або як ризик, або як небезпека. Поняття атрибуції допомагає здійснити розрізнення між тим, хто ризикує, і тим, хто страждає від небезпеки.

Одначе такому розумінню ризику протистоїть розуміння ризику як онтологічної категорії. У такому разі ризик розглядають не як особливу характеристику індивідуальної дії, не суб’єктивно, а як певну соціальну реальність, певний тип суспільства.

Головна заслуга у формулюванні концепції суспільства ризику належить німецькому соціологові У. Беку. Що означає визначити суспільство як суспільство ризику? Ми знаємо різноманітні типи визначення суспільства: буржуазне, феодальне, інформаційне, індустріальне, постіндустріальне, суспільство модерну тощо. Передбачається, що ці визначення типу суспільства мають спиратися на його головні характеристики. Вони можуть стосуватися структури впливу і влади, форм політичного примусу і політичної активності, форм економічної діяльності, сприйняття дійсності та норм пізнання, стилів життя і форм любові тощо. Визначаючи суспільство як суспільство ризику, ми змушені припустити, що ризик є універсальною категорією й охоплює всі сфери соціального життя.

Він проникає в саме повсякденне життя. Ми користуємося приладами, будови яких ми не знаємо і які залишаються для нас незбагненими. Ми не знаємо, як влаштований транзисторний приймач, міні-калькулятор, відеообладнання, портативний комп'ютер. Асиміляція незбагнених речей життєвим світом і перетворення їх на знайомі становлять одну з умов суспільства ризику. Наприклад, у мас-медіа часто обговорюють негативний вплив на здоров'я людини мобільних телефонів.

Аналіз суспільства ризику тісно пов'язаний зі зміною наших уявлень про межі. Поняття межі має фундаментальне значення в нашій культурі, з ним пов'язане будь-яке позначення, визначення, дія, воно “здійснює у світі розріз”, завдяки якому приходить у світ розрізнення. Воно лежить в основі всіх культурних опозицій: живе–мертве, людське–тваринне, природне–надприродне, місто–село тощо. Згідно з У. Беком, суспільство ризику піддає ерозії головне розрізнення внутрішнього і зовнішнього, небезпечного і безпечного. Головним образом, що виявився стимулом для формулювання концепції суспільства ризику, послугував образ Чорнобильської катастрофи. Як наслідок проникаючої радіації, що виникла у результаті вибуху, перестали існувати загородження, табори, міські квартали, військові блоки, реальні чи символічні кордони, які б могли врятувати від радіоактивного зараження. Кордон як спосіб відокремлення небезпечного від безпечного перестав існувати.

Слід зауважити, що образ Чорнобильської катастрофи як символ суспільства ризику, на наш погляд, не зовсім коректний. За визначенням ризик виникає у результаті певного рішення. Переважна маса населення чорнобильської зони мала справу радше з безпекою, а не з ризиком, оскільки ситуація, в якій опинилися люди, не була результатом їхньої цілеспрямованої діяльності.

Подолання кордонів у результаті проникаючої радіації має аналог у тих політичних процесах, які повсюдно відбуваються в суспільстві ризику. У суспільстві ризику піддають сумніву історичний зв'язок суверенітету і території, покладений в основу *принципу просторово обґрунтованого поняття влади*. У зв'язку із глобальними процесами передбачуваний зв'язок держави, суспільства, індивіда і території та ґрунтована на ньому система порядку почали розсипатися. Глобальні процеси передбачають такий стан суспільства, для якого територіально-державні гарантії порядку втрачають свою обов'язковість.

Якщо держава модерну намагалася об’єднати в єдиний жмуток соціальну, політичну та економічну активність своїх громадян, то сучасні процеси, пов’язані з глобалізацією, призводять до ерозії державних структур. Ця ерозія виявляється в діяльності різноманітних транснаціональних інститутів, що не визнають кордонів і подібно до радіоактивного зараження ставлять під сумнів наявність територіального принципу національної держави та її здатності забезпечити добробут своїх громадян. Тим самим створюються ситуації ризику, які не можуть бути розв’язані у рамках окремої держави.

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціології культури і масової комунікації Інституту соціології НАН України, Київ

“Цифрові” ризики соціальних комунікацій

Ульрих Бек, чие ім’я, мабуть, більше за чиєсь інше, пов’язане з тематикою ризиків у соціології, неодноразово наводив своєрідну періодизацію їх, де, в загальних рисах, у традиційних суспільствах ризик розцінювали як небезпеку, напередвизначену долею, тоді як “прості модерні” суспільства будували своє уявлення про ризик на принципі Knightian страхування, розуміючи ризик як вимірювану невизначеність, у термінах відомого економіста Чиказького університету Франка Найта, — як невизначеність, що підлягає розрахунку та аналітичному передбаченню, а “просту модерніті” розуміючи як “місію з колонізації майбутнього” (Е. Гіденс). Однак така місія не спрацювала, позаяк у “рефлексійній сучасності”, “суспільстві ризику”, де ми нині перебуваємо, чи то в межах чи то глобальної, чи то національної географії, ризик більше не підлягає страхуванню, трансформуючись у повсюдну невпевненість і радикальну невизначеність (С. Леш). Можна сказати, що у своїй семантичній історії концепт “ризик” просувався від вираження фатуму, через детермінованість виявленими причинами та обчислюваність втрат і надбань до невизначеності наслідків. Проте в нинішній ситуації суцільної вірусної пандемії та супутніх економічних і політичних резонансів ми, як ніколи раніше, вочевидь виявляємо і переживаємо всі три де-стабілізаційні смисли “ризик”, що перетинаються, інтерферують, продукуючи сумніви в пояснювальній силі класичних і неокласичних епістем, дефіцит переконливих знань — і, ясна річ, зростання занепокоєння. а можливо, й екзистенційний “страх і тріпотіння” (С. К’еркегор). Зрозуміло, не всі, принаймні не ті, хто, спираючись на ті самі смисли “ризик”, вловлює в них нахненні інсайти якщо не “очікуваної корисності”, то несподіваної можливості, тілесних і ментальних пригод. На тлі дисфункційності формальних інститутів, відповідальних за контроль і мінімізацію ризиків, яка (дисфункційність) лише посилюється через напруженість між нормативними об’рями та інституційною реалізацією соціальних реформ, зміною політики, як наголошує Бек; а от тривожність, навпаки, інституціалізується, аби

розсіяти невизначеність, як добре видно, скажімо, на прикладі екологічних організацій і рухів.

Хоч би як ми сьогодні визначали сучасні суспільства, схиляючись до глобальної чи локальної акцентуації, — у термінах чи то “рефлексійної сучасності” (У. Бек), чи то “афективного капіталізму” (Д. Парика) як апарату для захоплення афективних світів (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі) з метою управління ними та створення вартості, або ж стану “emergency” (С.Жижек), що одночасно продукує множинні топології й темпоральності, конституюючи афективні атмосфери невідкладності й очікування розмірених ритмів загального і приватного існування, — значущими для розуміння сучасних метаморфоз соціальних і культурних порядків є “цифрові ризики”, як називає їх Бек в одному з інтерв’ю. Останні блискавично множаться, не тільки опосередковуючи через інтернет і мережі всі сфери колективного й індивідуального життя, а й здійснюючи “перезбирання соціального” (Б. Латур), а також культурного, як, утім, і політичного та економічного. Не останньою чергою за рахунок утвердження алгоритмічної культури платформ, ґрунтованої на зв’язності human і nonhuman операторів, яка, крім претензій на егалітарність і демократизм, будучи згенерованою мільйонами людей завдяки crowdsourcing, концентрує невизначеність людських інтенцій і рішень (інституційних та індивідуальних), — але також і математичну незліченність алгоритмів, забезпечуваних функціонуванням складних саморефлексійних, аутопійетичних комп’ютерних систем, здатних до автономного коригування й розмноження своїх програм. Звісно, взаємна видимість великих алгоритмічних платформ, фондових бірж або трейдерських структур, яким під силу опрацювати великі обсяги даних миттєво і надавати персональні рекомендації, з огляду на інтереси компаній, у змозі трансформувати машинну невизначеність у можливість, щоби “передбачати дійсне”. Але вибудувати захист від завтрашніх ризиків стає дедалі проблематичніше, особливо у зв’язку з безпрецедентною успішністю різного роду кібер-втручань. Для повсякденності більшість цифрових ризиків залишаються невидимими й охочіше ідентифікуються аудиторіями не стільки як “виклики”, що потребують виваженої й гідної відповіді, скільки як поточні побоювання і неприємності, яких варто уникати.

Проблеми кібербезпеки, актуалізовані в усьому світі, усвідомлюються й українськими користувачами, котрі більше переймаються тими проявами, що можуть зашкодити їм особисто. За даними моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України, у 2019 році більш як три чверті респондентів вважали, що настійливою потребою є запобігання інтернет-злочинству, поширенню вочевидь хибної інформації, вільному доступу до інформації, що розпалює ворожнечу й агресію. Але тільки дві третини були занепокоєні можливістю маніпулювати громадською думкою, вторгтися у виборчі кампанії президента, парламенту, цензурою інтернету з боку урядів чи корпорацій, хоча для молоді й освіченої публіки зона ризику кіберзагроз значно розширюється. Осмислення цифрових ризиків потребує як дискурсивних, так і нон-дискурсивних підходів, які б співвідносили між собою антропоцентричну парадигму і технологічну феноменологію.

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Соціальні ризики в нестабільному суспільстві

Поняття нестабільності має широкий науковий і філософський зміст. Сьогодні більшість вчених різних профілів вважають нестабільність у сенсі нестійкості фундаментальною характеристикою всієї світобудови. У реальному соціальному житті практично не буває абсолютної стабільності. У будь-якому суспільстві завжди мають місце порушення рівноваги всередині соціальних систем і між ними, прояви реальної або потенційної нестабільності. Під нестабільністю розуміють такі зміни структури, функцій чи будь-яких процесів соціальних систем, які деформують ці системи і загрожують їх цілісності. Нестабільність може виявлятися й на рівні окремих соціальних систем (нестабільність економіки, державної влади), їхньої взаємодії, нарешті, на рівні всього суспільства. Цілком очевидно, що і стабільність, і нестабільність соціальної системи — це дві крайні точки шкали можливих її станів, що залежать від різних умов та чинників.

Сучасний стан українського суспільства можна схарактеризувати як нестабільний, про що свідчать такі явища, як економічна криза, політична криза, недосконалість функціонування інститутів влади суспільства, соціально-економічна напруженість, що спричинює поглиблення соціально-політичних та етнічних конфліктів у суспільстві. Соціальна криза, викликана коронавірусом, посилила нестабільний стан українського суспільства.

Нестійкість і непередбачуваність соціальних змін, зумовлені характером динамічних процесів у сучасному суспільстві, призводять до стрімкого відтворення ризиків, формування “суспільства загального ризику”. Суспільство ризику У. Бека — це суспільство, яке генерує ризики. Вчений доводить, що ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства із загрозами та небезпеками, породжуваними процесом модернізації як таким. Виходячи з того, що виробництво ризиків здійснюється в усіх сферах життєдіяльності суспільства (економічній, політичній, соціальній), Бек зазначає неможливість дистанціювання від ризиків у сучасному світі й порушує проблему мінімізації ризиків і навіть управління ними¹. Е. Гіденс так само вважав, що сучасне суспільство модернізації ризикогенне, тобто виробляє ризики. У його концепції ризик є результатом модернізації й пов’язаний із впливом глобалізації.

Ризикогенність і соціальна невизначеність є характерними рисами сучасного розвитку українського суспільства. Ризикогенність мінливої соціальної реальності стає потенційним джерелом виникнення нових різновидів соціальних ризиків. Соціальні ризики зумовлюють певні об’єктивні

---

¹ Бек, У. (2000). *Общество риска. На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.

соціально-економічні умови, які здебільшого не залежать від волі та бажань окремих людей (наприклад, безробіття, злочинність, тероризм, демографічні вибухи і провали, епідемії тощо). Виникнення й існування соціальних ризиків відбуваються не за надзвичайних (екстремальних), а за звичайних (нормальних) умов розвитку суспільства. Соціальні ризики є закономірним (а не випадковим) проявом нормального функціонування суспільства, ба більше, головні причини їхнього розвитку пов'язані з базовими суспільними відносинами, повсякденними громадськими порядками.

“Узагальнений” підхід до поняття “соціальний ризик” вказує, “перш за все, на сферу, в якій формується і, можливо, здійснюється несприятлива для людей подія. Звісно, несприятливі події мають як природне, так і суспільне походження, виникаючи в результаті поєднання певних фізичних, хімічних, біологічних, соціально-економічних і політико-культурних чинників. Історично в соціології при використанні цього поняття на перший план виступають наслідки антропогенного впливу на природу і небезпеки, породжені в усіх сферах життя суспільства в контексті конкретної культури”¹. Існує і “вузька” трактовка соціальних ризиків як характеристики соціальних груп людей, котрі перебувають у складній життєвій ситуації і внаслідок обставин, свого соціального стану і способу життя схильні до негативних впливів. Із соціального погляду, під складною ситуацією слід розуміти ситуацію, яка об'єктивно порушує життєдіяльність людини, яку вона не може подолати самостійно і тому потребує соціальної допомоги. Найчастіше складні життєві ситуації стимулюють утворення девіантних форм поведінки як способів реагування на таку зміну умов.

Наразі дедалі більшого поширення набувають нові види соціальних ризиків — ризики глобалізації. Процес глобалізації, супроводжуваний технічним прогресом, збільшенням продуктивності праці та споживчого попиту, демонструє і певні негативні риси, які уявляються в тому, що посилюється нерівність у сфері розподілу доходів, знижується попит на працівників, які мають низьку кваліфікацію, погіршується становище некваліфікованих працівників на ринку зайнятості, зростає безробіття серед цієї категорії працівників.

Для сучасного українського суспільства є властивою наявність низки найпоширеніших типів соціальних ризиків, що виявляються у високому ступені поляризації населення, безробітті, нестабільній соціально-демографічній ситуації, маргіналізації, вимушених міграціях, злочинності; низькому рівні життя населення та ін. Усі ці ризики відчутно впливають на соціальне становище громадян.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що соціальні ризики — це такі процеси або явища суспільного життя, які провокують небезпеку соціальної дестабілізації суспільства. Також соціальними ризиками є ситуації, які мають негативні соціальні наслідки для статусу людини й утворюються внаслідок погіршення рівня та якості його суспільного буття. Важливо відзначити, що специфіка соціальних ризиків зумовлена їхнім тісним

---

¹ Кравченко, С.А. (2004). *Соціологія ризика: поліпарадигмальний підход* (с. 15). Москва: Анкил.

зв'язком з іншими типами ризиків, тож вони можуть бути співвіднесені з різними сферами суспільної життєдіяльності. Однак висока складність прогнозування та моделювання соціальних ризиків пояснює й труднощі щодо їх профілактики та подолання.

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Соціологічні аспекти проблеми бідності та нестабільності в сучасному суспільстві

Соціологи добре розуміють, що порушення будь-якої з визначальних заasad чи підсистем суспільства призводить до його нестабільності, ступінь якої залежить від характеру та сили цих порушень. Нестабільність суспільства як найскладнішого системного соціального утворення створює низку ризиків і призводить до появи різноманітних негативних наслідків. Останні ж, своєю чергою, посилюють нестабільність суспільства й розхитують його підвалини, що за умов перевищення порогових значень їхніх ключових параметрів може спричинитися навіть до розпаду суспільства.

Нестабільність сьогодні становить чи не найзагальнішу ознаку й найбільш загрозливу тенденцію розвитку будь-яких соціальних явищ і процесів. Рефлексією на цю нестабільність стало виникнення і широке вживання понять нестабільного часу, нестабільного світу, нестабільної зайнятості/праці, нестабільного життя тощо. Зрозуміло, що в підґрунті нестабільності лежать хибні дії людей, що створюють відповідні соціальні структури та інститути.

Україна стала класичним прикладом нестабільного суспільства, що продукує численні системні загрози, чимало з яких вже стали хронічними негативними атрибутами життя українських громадян. Новими ознаками трансформованого на неоліберальних засадах суспільства в нашій країні стали деіндустріалізована та примітивізована економіка, деградована сфера зайнятості, масова депривація та збідніння населення, руйнація соціальної сфери та системи соціального захисту, відчуження народу від влади і лібералізація політичного життя, укорінення й засилля олігархату, всеохопної корупції та злочинності, соціальна й культурна дезінтеграція суспільства, монетизація суспільної свідомості, депопуляція країни тощо. Офіційно задекларовані цілі розвитку країни — побудова сильної, правої, демократичної держави, з потужною соціально орієнтованою економікою, здатною забезпечити гідне життя усім її громадянам, абсолютно не відповідають реаліям життя. Відомий вітчизняний соціолог В. Тарасенко, досліджуючи соціальну ідентифікацію трансформованого українського суспільства, ще на початку 2000-х років визначив його як бідне, різко поляризоване й атомізоване, хронічно кризове суспільство, в якому свобода, народовладдя, забезпечення навіть конституційно прописаних прав

громадян є ілюзорним, а український народ залишається неймовірно при-
ниженим, пограбованим та обшуканим¹. Наприкінці тридцятиріччя своєї
незалежності Україна, згідно з оцінками МВФ, була визнана найбіднішою
країною в Європі².

Питання бідності й зумовлених нею проблем (недоїдання, соціальна ізо-
ляція, соціальна нерівність, злочинність, деградація навколишнього середо-
вища, погіршення стану здоров'я тощо) ні в Україні, ні в інших постра-
дянських країнах свого часу не були предметом активного дослідження,
оскільки не становили проблемної ситуації в житті суспільств соціалістич-
ної доби на відміну від капіталістичних країн. Розвідки з цих питань стали
з'являтися наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття.

Бідність має складну й багатопланову природу, що вимагає аналізувати
цей феномен цілісно й системно, у взаємозв'язку із закономірностями роз-
витку суспільства. Багатоаспектність бідності й різноманітність її оціню-
вання зумовили використання об'ємистого тезаурусу — таких понять, як аб-
солютна та відносна бідність, крайня бідність, соціальна, гуманітарна, моне-
тарна та немонетарна бідність, деприваційна та суб'єктивна бідність тощо.
Аналіз динаміки бідності, а тим паче порівняння її рівня між різними країна-
ми потребують чіткої термінологічної й методологічної однозначності. Ад-
же оцінка ситуації з бідністю за різними критеріями її визначення може
бути доволі різною.

Так само системно та комплексно потрібно підходити до аналізу чис-
ленних чинників виникнення бідності, без чого неможливо конструктивно
осмислювати й визначати дієві шляхи боротьби з нею. Тільки в енцикло-
педії світової бідності зазначено 25 різних причин бідності³, кожна з яких
може бути предметом самостійного дослідження. Численні фактори бід-
ності доцільно згрупувати у певні категорії: ситуаційні, соціально-демо-
графічні, соціально-економічні, соціально-політичні, ідеологічні, соціо-
культурні, інституційні. Зрозуміло, що за всієї важливості кожного чинни-
ка, сумарний вплив яких значно посилює кумулятивний результат, для роз-
в'язання проблеми бідності необхідно чітко розуміти головну причину існу-
вання та відтворення цього феномену. Йдеться про саму сутність чинного
соціально-економічного устрою суспільства — неоліберального капіталізму.
Не випадково, незважаючи на те, що боротьба з бідністю визнана ціллю №1
Декларації тисячоліття і сталого розвитку світу до 2030 року, незважаючи
на існування багатьох програм міжнародних і національних організацій із
боротьби з бідністю, вона залишається однією з найгостріших соціаль-
но-економічних і морально-етичних проблем людства.

---

¹ Тарасенко В.І., Іваненко О.О. (2004). *Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)* (с.с. 174–176, 183, 190, 543). Київ: Інститут соціології НАН України.

² Компаниец В. (2018). *Україна стала самою бідною країною в Європі*. Отримано з: <https://112.ua/mnenie/ukraina-stala-samoy-bednoy-stranoy-evropy-465730.html>

³ Odekon, M. (Ed.) (2006). *Encyclopedia of world poverty*. Thousand Oaks, California: SAGE publication.

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Релігійний чинник системних ризиків в українському суспільстві

Ризики та небезпеки є невіддільною складовою функціонування будь-яких людських спільнот та похідною від такого функціонування. Усі ці ризики різняться за своїм руйнівним потенціалом. Вони можуть бути доволі локальними, такими, що стосуються життєдіяльності окремих людей або невеликих спільнот (ризики мікрорівня), а можуть стосуватися великої частини або й усього суспільства загалом (ризики мезо- чи макрорівня). І соціологів мають цікавити майже суто ризики мезо- та макрорівня, причому першою чергою ті ризики макрорівня, які загрожують самому існуванню певної соціальної системи, — системні ризики. Тобто необхідно аналізувати власне системні ризики й ті ризики мезорівня, які впливають на ризики системного рівня, є складовими останніх.

Із системними ризиками стикаються не всі суспільства, а переважно ті, що перебувають у кризовому стані (кризовому в сенсі неможливості або суттєвої ускладненості розв’язання актуальних суперечностей наявними способами), натомість стабільні системи стикаються з ризиками, які мають локальний у фізичному чи соціальному просторі характер. Причому стан кризи може характеризувати і суспільства, які деградують, і суспільства, які розвиваються. Адже і розвиток, і деградація пов’язані зі змінами у формах та способах взаємодії між різними соціальними суб’єктами, що зазвичай викликає як мінімум напруженість у цих взаємодіях, ба й відкритий конфлікт.

Зокрема, соціальний розвиток зазвичай пов’язаний зі зростанням складності суспільної системи. В механіці відомо, що чим простіша система, тим вона надійніша. Приблизно те саме можна сказати про суспільство, адже воно складніше, тим більше в ньому груп з різними інтересами та уявленнями про бажане, тим більше між ними взаємодій та конфліктів. До того ж в цьому випадку інститути, створені для попереднього рівні складності, втрачають свою здатність адекватно реагувати на проблеми, що виникають, а нові інститути, покликані розв’язувати нові суперечності, ще не сформовані або є слабкими. Відповідно, зростають різноманітні ризики, зокрема й системного рівня, адже ускладнення соціальної системи може призвести не лише до покращення чинної системи, а й до її “перегріву” та загибелі та зрештою виникнення нової системи чи систем. Проте системні ризики у випадку розвитку менш імовірні, ніж у випадку деградації. Натомість деградація системи пов’язана із кризою чинних інституцій, звичних способів соціальних взаємодій, втратою певними соціальними групами свого суспільного становища, браком ресурсів, що підсилює різноманітні ризики, причому значна частина їх вже будуть пов’язані із загрозою самому існуванню системи.

Можна сперечатися щодо того, в якому зі станів — розвитку чи деградації — нині перебуває українське суспільство, але однозначно має місце підвищена загроза саме через системні ризики. Зростання ваги останніх пов’язане зі специфікою нинішнього політичного та економічного становища нашої країни. Адже загрози самому існуванню суспільної системи можуть мати два головні джерела — по-перше, негативні процеси всередині самої системи та загрози з боку навколишнього середовища (тобто інших суспільних систем). Система може мати сприятливе зовнішнє середовище, але зазнати розпаду внаслідок внутрішніх проблем і, навпаки, може бути достатньо стійкою зсередини, але бути знищеною агресивним зовнішнім середовищем. Або може мати місце поєднання цих двох складових, що, зокрема, ми спостерігаємо у випадку України. Тут неспроможність сформувати усталену соціальну систему, яка б забезпечувала добробут та захист населення, поєдналася із зовнішньою (російською) агресією та загрозою її розширення. Зокрема, до системних ризиків, які стоять перед Україною, можна віднести: відновлення та розширення масштабів військових дій на Сході чи Півдні України, світову економічну кризу, яка може поглибити власне українську економічну кризу, масштаби соціальної нерівності та бідності, відсутність державно-управлінської системи, адекватної сучасним викликам, прихід до влади антиреформістських та капітулянтських сил, недостатню сформованість політичної нації, негативні демографічні процеси, розмивання раціоналістичного світогляду та здатності системно мислити.

З огляду на сьогоденні світові реалії, в яких релігія є помітним (а іноді й одним з основних) чинником, який впливає на розпад держав, та зважаючи на давній конфлікт між двома Церквами, які домінують в організаційному релігійному полі (причому одна з них тісно пов’язана з Руською Православною Церквою, активно використовуваною як інструмент нинішньої імперської політики Росії), в контексті визначення складових суспільних ризиків релігійна проблематика обов’язково спадає на думку. Проте можна стверджувати, що власне суспільно-релігійні та міжрелігійні відносини в Україні не несуть в собі системної загрози, хоча можуть долучатися до інших, насамперед суспільно-політичних, системних загроз. Тому ми маємо ретельно досліджувати місце релігії серед інших чинників, які підсилюють системні загрози, і визначати бажані напрями релігійної політики держави.

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Соціальна напруженість і ризики кризового соціального менеджменту

Тему соціальних ризиків можна розглядати в різних аспектах, але, на наш погляд, в ситуації соціальної кризи та нестабільності проблема ризиків

соціального менеджменту набуває особливої актуальності. Де його так звані вузькі місця? Якими соціологічними інструментами мав би бути забезпечений цей менеджмент?

Парадигмальну рамку, на підставі якої ми маємо намір подивитися на цю проблему, ми позначили як “*парадигма складності*”. В рамках цього підходу більшість усталених соціологічних дефініцій набувають нового смислового наповнення. Цей парадигмальний ракурс надає особливого звучання і такому поняттю, як *соціальний ризик*, причому найбільше у площині соціального менеджменту.

Зазначені особливості йдуть від принципово іншого бачення перебігу соціальних процесів, яке впливає з такого парадигмального погляду. Принципова нелінійність соціальних систем змушує завжди мати на увазі наявність двох складових у цих процесах — *організаційної та самоорганізаційної*. Принципова відмінність організаційного і самоорганізаційного механізмів соціальних змін полягає в тому, що перший реально підлягає плануванню, керуванню, прогнозуванню і поетапним розробленню та контролю. Другий же є проявом самоактивності нелінійної системи, іде через спонтанні соціальні події, не піддається плануванню й має важко прогнозовані, варіативні наслідки. *І саме неухвага до процесів самоорганізації становить головний ризик такого менеджменту*. Ці ризики мало даються знаки у стабільних, рівноважних суспільних станах, але стають доленосними у станах кризи та нестабільності.

За останні роки ми спостерігали у світі багато подій такого самоорганізаційного порядку — від того, що називали “арабська весна”, до українських майданів, коронавірусних протестів в багатьох країнах і, нарешті, масових протестів у Білорусі. Це фазовий перехід, який вибухає раптово, і менеджмент, як правило, не буває до цього готовим, бо спирається на неадекватні цьому лінійні моделі соціальної реальності, що не враховують її здатність до самоорганізації. Саме відсутність у менеджерській уяві такого бачення соціальних процесів і становить основу тих ризиків, на яких ми хочемо акцентувати увагу. У разі появи спонтанних самоорганізаційних проявів ми маємо говорити про вихід соціальної системи на *точку біфуркації*, пік кризових системних навантажень. І тут лише в нелінійних моделях кризовий менеджмент може знайти теоретичну опору і засади для регуляторних рішень.

Ключове питання, яке тут може стояти — якою, відповідно до цих моделей, має бути менеджерська стратегія, щоб: а) мірою можливості уникати виходу на зазначені точки соціальної кризи; б) якщо уникнути не вдалося, то якими способами зменшити ризики системних втрат.

Відповіді тут принципово різні. В першому випадку інструментом моніторингу наближення кризових моментів має стати відстеження такого важливого показника, як *рівень соціальної напруженості*. Зазвичай про напруженість говорять тоді, коли вже є її видимі прояви — початок протестів, явна невдоволеність. Але саме в цьому і полягає головна помилка. Такого роду напруженість, яка призводить до спонтанних вибухів, присутня довгий час латентно, не відбивається або слабо відбивається на актуальних

соціальних подіях, локалізується у неусвідомлених або напівусвідомлених емоціях та почуттях.

Як же ми маємо адекватно розуміти соціальну напруженість, щоб виходити на прагматичне використання цього явища в менеджерських кризових практиках? У загальних системних моделях це зветься системною ентропією, мірою системної хаотизованості. Саме її граничні показники приводять до точки біфуркації, фазових перемикань системного порядку. В нашому разі — соціального порядку. З цього випливає — потрібне нам *розуміння соціальної напруженості має корелювати з розумінням системного хаосу*. А хаос — це руйнування зв'язків, руйнування рівноваги, попередніх усталених узгодженостей.

Які ж саме узгодженості та зв'язки руйнуються в суспільстві, що призводить до наростання соціальної напруженості? Тут ми маємо дивитися в самий корінь соціальності, в ті *повсякденні практики*, через які кожен член суспільства вписується в це суспільство і через які ми отримуємо суспільство як системне явище. (Згадаймо, що система — це не сукупність елементів, а сукупність зв'язків між ними.) Тому має йтися про ті повсякденні практики зв'язків-взаємодій, що виникають між людьми як членами суспільства, між людьми та усією множиною речей (не-людей за визначенням Б. Латура), а також між людьми і символічною реальністю, наявними нарративами, символами, які теж вплетені в соціальну тканину. Поступова руйнація цих зв'язків, поява розривів у так визначеній соціальній тканині не є помітними тривалий час, але, досягнувши критичного рівня, призводять до біфуркаційного вибуху.

Спираючись на таке бачення перебігу суспільних подій, ми можемо сказати — *відстеження рівня соціальної напруженості може допомогти менеджерів у зменшенні ризику виходу на суспільну кризу*, але саме в тому розумінні, що ми його запропонували.

Що стосується менеджменту вже наявної біфуркаційної кризи, то тут рекомендація може бути лише одна — не збільшувати і так граничну напруженість. У такий спосіб вже не повернути старого порядку. В ці моменти відкривається кілька виходів на нову конфігурацію соціального порядку. І все, що може зробити соціальний менеджер, це спробувати побачити ці варіанти й відшукати найсприйнятливіший шлях до виходу. Але тут постає багато питань — зокрема, в чиїх інтересах найбільш сприйнятливий? Адже попередній суспільний лад, який був певною рівновагою інтересів, в точці біфуркації є зруйнованим, причому на рівні повсякденності, що є найважливішим для сталості порядку. Новий лад має зняти рівень напруженості — це головна мета соціальної самоорганізації, але самоорганізація не відповідає за те, в чиїх інтересах це відбудеться. Саме тому часто постбіфуркаційний лад виявляється для багатьох гіршим, ніж докризовий. Але запобігти цьому могло б лише одне — утримання рівня соціальної напруженості в безпечному діапазоні і, якщо і зміна попереднього порядку, то поступова, в тому діапазоні напруженості, що сприяє змінам, але не руйнаціям.

АНАТОЛІЙ РУЧКА,

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, Київ

Способи розпізнавання соціальних проблем і ризиків

У рамках теми ми застосовуємо різні теоретико-методологічні підходи для дослідження таких соціальних станів, як бідність, соціальна напруженість, культурні інволюції. Нас цікавить те, які загрози, ризики, негаразди ці проблемні стани створюють для стабільного функціонування українського суспільства. Треба наголосити, що явища, ситуації, практики стають соціальними проблемами та ризиками тоді, коли люди розпізнають їх як такі, усвідомлюють їх як проблемні образи дійсності, що вимагають поведінкової реакції або застосування засобів з усунення чи пом'якшення їхньої проблемності, негативних наслідків.

У сучасному суспільстві існують різні способи розпізнавання та оцінювання соціальних проблем та ризиків. Спинімося *на чотирьох* таких способах, які виокремлюють у науковій літературі. Перший спосіб є поширеним серед соціологів: *це звернення до громадської думки соціуму*. Проблемою стає те, що через публічну опінію розпізнають власне як соціальну проблему, загрозу нормальній життєдіяльності. Однак треба враховувати, що в сучасному гетерогенному суспільстві існує множина різних ціннісних систем. Тому ті чи ті соціальні групи схильні розпізнавати соціальні негаразди, виходячи перш за все зі своїх цінностей та інтересів. Це не заперечує того, що в опінії громадян певної країни може мати прояв консенсус стосовно *міри проблемності* певних явищ, ситуацій, практик, їхнього негативного впливу на повсякденне життя, ризиків та небезпек, які вони несуть.

Другий спосіб передбачає *звернення до опінії осіб, які посідають відповідальні управлінські позиції* (наприклад, представників органів влади). Передумовою цього способу є теза про те, що саме ці особи є найбільш компетентними у справах країни в цілому, окремих її регіонів і локальних територій. Проте й тут є певні складнощі. Перш за все, це можливість маніпулювання образом певних явищ, ситуацій і практик. Зростання рівня бідності або злочинності громадська думка може розцінювати як результат помилкової соціальної політики. Це є небезпечним для бюрократів високого рангу, тому що вони можуть бути усунені зі своїх управлінських позицій. Отже, реалізація звернення до опінії осіб, що займають відповідальні управлінські позиції в суспільстві, потребує від соціолога підвищеного контролю їх оцінок і висловлювань.

Третій спосіб розпізнавання соціальних проблем пов'язаний із *зверненням до опінії експертів*, у ролі яких можуть перебувати й самі соціологи. Проте це не означає, що в результаті буде отримано узгоджений (адекватний) образ проблемної дійсності. Річ у тому, що серед соціологів є прихильники різних концепцій сучасного суспільства. Якщо розглядати суспільство як соціальну систему, то на перший план виходитимуть проблеми

та ризики неефективного функціонування соціальних інститутів. Представники конфліктної концепції суспільства вказуватимуть на прояви соціальної нерівності, ризики соціальної дискримінації тощо. Прихильники соціального конструктивізму аналізуватимуть, зокрема, медійні технології привернення уваги до тих чи тих подій і явищ. Як відомо, мас-медіа збільшують можливості маніпулювання громадською думкою, зокрема створення “псевдопроблем” і “псевдоризиків”. Отже, під час інтерпретації отриманої інформації дослідник має враховувати схильність експертів-соціологів до тієї чи іншої концепції сучасного суспільства.

Четвертий спосіб — *звернення до наявних у цьому суспільстві соціальних рухів та ініціатив*, що виникають переважно як спонтанні реакції людей на різноманітні проблеми та ризики в суспільному житті. В такий спосіб соціологи фіксують те, що вже означено в ментальності певних груп і середовищ як соціальні ризики. Це стосується, наприклад, соціальних рухів та ініціатив за збереження екологічного середовища, проти корупції, дискримінації, війни тощо. Заслугою таких рухів та ініціатив є не тільки їхні практичні дії, а й упровадження в ментальність суспільства тих чи тих подій і явищ як проблемних, таких, що потребують спеціальної уваги та регулювання. Водночас не слід забувати, що існує можливість штучного створення певних рухів та ініціатив для маніпуляції громадською думкою, для реалізації індивідами чи групами власних приватних інтересів.

Отже, можна зробити такий загальний висновок: кожний із розглянутих способів має специфічний дослідницький потенціал, який може бути креативно реалізований у соціологічних дослідженнях. Водночас кожний із них має потенційні недоліки, які становитимуть свого роду пастки для дослідника. Для ефективного використання цих способів потрібно їх *вміло комбінувати* в соціологічних дослідженнях. Саме така інтегральна дослідницька технологія, на мою думку, може забезпечити побудову більш-менш слушного образу актуальної конфігурації соціальних проблем і ризиків, а отже, і пошук шляхів вправного управління ними, розроблення стратегій соціальної політики, технологій ризик-менеджменту тощо.

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Суб’єктивна оцінка соціальної напруженості за умов локдауну: досвід емпіричного дослідження

Теоретично локдаун, який тривав у країні майже три місяці, мав би справити значний вплив, спричиняючи зростання соціальної напруженості, оскільки суттю його якраз і було суцільне порушення повсякденних прак-

тик. Водночас наші попередні дослідження¹ показали, що на суб’єктивному рівні соціальна напруженість набуває ознак фоновості, стає елементом повсякденності, що супроводжує радикальні суспільні перетворення у кризовому соціумі. Відповідно, оцінка суспільної ситуації як напруженої в координатах “спокійна — напружена — критична” тривалий час відтворюється у масовій свідомості як панівна. Було також виявлено, що ознакою фонові напруженості є специфічне поєднання системної напруженості, що виявляється у постійній дестабілізації соціальної ситуації в різних сферах, і суб’єктивної напруженості, яка рутинізує цей стан суспільної кризи через визначення його як “безладу”, “хаосу” тощо. Проте локдаун являв собою абсолютно новий дестабілізуючий чинник, який міг суттєво вплинути на загальне переживання стану напруженості. Щоб з’ясувати, що ж відбулося насправді, звернімося до аналізу матеріалів низки фокус-групових дискусій, проведених у період виходу країни з карантину².

На початку обговорення учасники на прохання модератора давали спонтанну характеристику ситуації у країні. Аналіз отриманих відповідей одразу дав можливість підтвердити, що ключовою ознакою ситуації залишається характеристика її нестабільності. Найпоширенішими характеристиками ситуації виявилися такі: “невизначеність”, “невідомість”, “неясність”, “незрозумілість”, “хаос”, “бардак” тощо.

Додатково в окремому блоці дискусії кожного з учасників просили оцінити ситуацію в країні як спокійну чи напружену. Переважна більшість (80 з 112 учасників ФГД) оцінили ситуацію як напружену. В перебігу обговорення підтвердилося, що попри нестандартність життєвої ситуації під час карантину вона була вписана в загальний контекст “фонові напруженості”. Як зазначив один з учасників обговорення, люди звикли навіть до війни, “і в кого там не служать родичі, той даже забуває, що вона є. Пристосувалися за 6–7 років. Так як і до цього COVID, обіцяють нам, що ми звикнемо і будемо як риба в воді”.

Не змінився й емоційний супровід ситуації соціальної напруженості, яку фіксували наші попередні дослідження. Найпоширенішими емоційними реакціями респондентів на те, що відбувається у країні, були тривога та розчарування. Страхи, пов’язані з епідемією, в обговоренні транслювала лише частина жіночої аудиторії. Водночас аналіз матеріалів дискусій пока-

---

¹ Див.: Злобіна, О.Г. (ред.) (2019). *Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз* [О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.]. Київ: Ін-т соціології НАН України.

² Матеріали для використання для наукових цілей було надано соціологічною агенцією Umbrella. Співробітники агенції в період з 31 травня по 14 червня провели 14 фокус-групових дискусій у 6 обласних центрах, які представляли Західний, Східний, Південний та Центральний регіони, а також у Києві. В кожній групі брали участь по 8 респондентів (по 4 чоловіки та жінки) середньої та старшої вікової групи (від 40 до 65 років). Респондентів рівномірно розподіляли за типом зайнятості у групи самозайнятих (ФОП), працівників за наймом, працівників бюджетної сфери й тих, хто не працює (безробітні, пенсіонери, домогосподарки тощо).

зав, що оцінка соціальної напруженості в суспільстві не є прямим відбитком індивідуальної життєвої ситуації. Хоча депривацію, супроводжувану відчуттям незахищеності, найчастіше згадували як джерело напруженості на індивідуальному рівні, а респонденти, які не відчували погіршення власного життя за останній рік, здебільшого також оцінювали ситуацію в країні як напружену. Головним чинником напруженості при цьому визнавали не депривацію, а невпевненість у завтрашньому дні. Таким чином, можна констатувати, що ситуація карантину не супроводжувалась суттєвими змінами суб’єктивної оцінки соціальної напруженості у масовій свідомості, попри певне посилення відчуття депривованості й незахищеності внаслідок локдауну та епідемії.

НАТАЛІЯ БОЙКО,

кандидат соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Реформи електронного урядування держави та ризики втрати довіри до влади

Сьогодні країна активно рухається в напрямку всебічної диджиталізації суспільства та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у різні царини суспільного буття. Українська держава запроваджує інструменти електронного урядування та розбудовує систему електронної взаємодії влади з суспільством, залучаючи елементи *e*-уряду та *e*-демократії в суспільний обіг. Задля ефективної реалізації програми розвитку *e*-урядування в країні створено цілий шерег законодавчих і виконавчих структур. У жовтні 2014 року було створено Державне агентство з питань електронного урядування України. Згодом Постановою Кабінету Міністрів України № 856 від 18.09.2019 року його було перетворено у Міністерство цифрової трансформації України, яке очолив М. Федоров, наймолодший за всю історію існування незалежної України міністр.

За міжнародною оцінкою ООН Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI: 2020 року країна посіла 69-те місце серед 193 країн світу (2018-го займала 82-те місце). У 2020 році відбулося помітне зростання показників Індексу онлайн-сервісів OSI (0,68 проти 0,57 у 2018-му), а також Індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (0,59 проти 0,44 у 2018-му). Такий результат демонструє збільшення кількості доступних онлайн-сервісів та розширення інтернет-доступу в країні. За даними 2020 року Україна суттєво підвищила і потенціал впровадження елементів *e*-демократії та увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за Індексом електронної участі ЕПІ, посівши 46-те місце серед 193 країн світу (у 2018 році — 75-те місце).

Можна констатувати досить динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію *e*-урядування, елементів *e*-уряду та *e*-демократії в Україні. Станом на середину 2020 року в режимі онлайн доступно близько

120 електронних послуг. Впроваджується система відкритих даних (Open Data). Сьогодні Україна є одним зі світових лідерів з відкритості даних. На початок 2020 року Єдиний державний веб-портал відкритих даних містив уже понад 30 тисяч таких наборів. Запроваджуються і елементи *e*-демократії, які мають сприяти розширенню можливостей участі громадян у процесі ухвалення рішень, оптимізувати діалог “державна (влада) — громадянин”. Це *e*-консультації, *e*-петиції, *e*-звернення, бюджети участі (громадські бюджети), які впроваджуються сьогодні в Україні на загальнодержавному і на місцевому рівнях.

За результатами проведеного 2019 року Інститутом соціології НАН України моніторингу, в якому з 2017-го фіксуються особливості реалізації онлайн-взаємодії громадян із владою, бачимо позитивну динаміку впровадження елементів *e*-урядування. Показники за окремими позиціями збільшилися майже вдвічі впродовж останніх двох років.

Треба наголосити, що особливістю більшості програм, які реалізуються в країні в рамках упровадження елементів *e*-демократії й *e*-уряду, є концентрація їх переважно (ба й суто) на статистичних, кількісних ознаках і показниках цих процесів (скільки даних відкрито, скільки послуг впроваджено тощо). Така ситуація відтворена і в “Концепції розвитку електронної демократії в Україні” від 2017 року, де ключовим індикатором успішності її реалізації визначено динаміку показника електронної участі згідно з міжнародними оцінками.

Проте ризики такої політики, зорієнтованої на стрімке кількісне збільшення *e*-інструментарію без ретельного опрацювання якісних складових цього процесу та забезпечення надійних механізмів його реалізації — законодавчих, управлінських, технічних, фінансових, кадрових, соціальних, культурних тощо, — можуть стати причиною знецінення можливостей онлайн-взаємодії громадян із владою та втрати довіри суспільства до її дієвості й результативності. І як наслідок, з огляду на інтерес громадськості до електронних інструментів взаємодії із владою, — зниження довіри до владних структур в цілому як ненадійного партнера в діалозі “державна (влада) — громадянин”.

Фіксуються певні особливості реалізації онлайн-діалогу громадян і владних структур, які можуть свідчити про формальний підхід останніх до онлайн-взаємодії. За даними держслужби статистики України, 2019 року було оприлюднено 10 350 *e*-петицій до різних державних органів. Проте кількість *e*-петицій, які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку, становила 1551, а кількість *e*-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким були адресовані ці петиції, становила лише 934. Загальна кількість оприлюднених *e*-консультацій (11 399) є набагато більшою за кількість оприлюднених звітів за результатами *e*-консультацій (6603). Негативнішим це співвідношення є на місцевому рівні (органів місцевого самоврядування): 5736 проти 1844.

Сьогодні значна частина користувачів мережі демонструють готовність до реалізації взаємодії “державна (влада) — громадянин” в онлайн-форматі. Тож важливо не втратити довіру суспільства до встановлення онлайн-діалогу та виправдати сподівання громадян на розширення де-

мократичних механізмів взаємодії із владою в сучасному українському суспільстві. Продумане і виважене використання широких можливостей інформаційно-комунікаційних технологій дасть змогу залучати до активного діалогу “держава (влада) — громадянин” дедалі більшу кількість громадян країни, незалежно від їхніх статусних, освітніх, поселенських, матеріальних позицій, сприяючи дієвій демократизації сучасного українського суспільства.

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Нерівність у сфері праці як чинник посилення нестабільності суспільства

Проблеми зростання соціально-економічної нерівності сьогодні перебувають у центрі соціологічного дискурсу. Увага суспільствознавців пов'язана з тим, що соціальна нерівність є одним з головних чинників зростання соціальної напруженості та конфліктності суспільства. Тісний зв'язок у суспільній свідомості проблеми нерівності та соціальної справедливості робить нерівність ключовою причиною посилення незадоволеності населення наявним станом речей, що, зрештою, може призвести до соціальних катаклізмів та потрясінь.

Посилення нерівності зумовлене самою сутністю капіталістичних відносин. Фахівці МОП відзначають, що соціальна нерівність починається з ринку праці й саме в цій сфері дисбаланси суспільного розвитку виявляються найбільш явно. Головним фактором, що визначає тенденції нерівності за умов неолібералізму, стала низхідна динаміка розподілу заробітної плати та оплачуваної зайнятості. Сьогодні зростання заробітної плати відстає від росту продуктивності праці, а частка працівників в розподілі національного доходу скорочується.

Для прикладу, в Євросоюзі та ще 11 країнах ОЕСР частка праці у ВВП скоротилася з 64% в 1991 році до 58% у 2013-му. Дослідження показують і сильну нерівномірність у розподілі власне трудових доходів. За даними МОП, 49% світового обсягу заробітної плати припадає на частку працівників, що становить лише 10%, тоді як низькооплачуваним 50% працівників дістається лише 6%. Наступна дециль отримує 20% загальносвітового обсягу зарплати, а на решту 80% працівників сумарно припадає лише 31%¹.

В Україні проблеми соціально-економічної нерівності, зокрема нерівності у сфері праці, стоять дуже гостро. В результаті майже трьох десятиліть

---

¹ The Global Labor Income Share and Distribution (2019). International Labour Office. Отримано з: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_712232.pdf

структурних перетворень економіки за неоліберальними лекалами у світовій господарській системі Україна опинилася на периферії, фактично втративши свій потужний науково-технічний та промисловий потенціал. Руїнування промисловості призвело до зміни соціальної структури зайнятості населення, втрати мільйонів високооплачуваних робочих місць, зростання безробіття та загального падіння рівня життя найманих працівників.

Специфіка соціально-економічної диференціації населення в результаті радикальних ринкових реформ в пострадянській Україні пов’язана із формуванням та подальшим закріпленням у країні так званої моделі 2-ярусного типу: де абсолютна більшість населення проживає в умовах бідності та малозабезпеченості, а дуже незначну частину становлять багаті та надбагаті. Відсутність вагомої частки населення із середнім достатком робить суспільство чутливим до економічних і політичних коливань та криз і виявляється базовим чинником його ризикованості та нестабільності.

На сьогодні рівень заробітних плат топ-чиновників та держуправлінців в Україні перевищує такі навіть у найрозвиненіших країнах світу, що особливо цинічно виглядає на тлі масового збідніння населення. Для прикладу, зарплата глави НАК “Нафтогаз України” (без урахування премій) перевищує середньомісячний рівень по країні в 136 разів. А зарплата керівників “Укроборонпрому” та “Укрзалізниці” — в 70 та 45 разів відповідно¹.

Не дивно, що спостережувану в Україні нерівність доходів вважають несправедливою 89%, розподіл багатства — 87%, а систему формування заробітної плати найманих працівників — 83% громадян країни (за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ 2019 року).

Опитування показують, що саме у сфері праці (в процесі праці, при оплаті праці, при наймі на роботу) українці найчастіше стикаються з несправедливим, на їхню думку, ставленням до себе. Тривала малозабезпеченість і відсутність позитивних змін сприяли закріпленню в суспільній свідомості низьких норм “справедливої нерівності” (коли більш високі доходи людини є результатом її таланту, наполегливої праці та високої кваліфікації). Так, більшість респондентів (61%) серед запропонованих варіантів даної норми обрали ті, що не перевищують співвідношення 1:7. Серед них 37% обрали найменшу “норму нерівності” (в 1–3 рази). Частка прихильників такого зрівняльного підходу до формування заробітної плати виявилася найбільшою серед молоді 18–29 років².

Досить низький рівень “справедливої нерівності” свідчить про поступове знецінення в суспільній свідомості українців (особливо молоді) значимості добросовісної праці, власних зусиль і талантів у процесі досягнення успіху та більш високих статків, а також закріплення уявлення про те, що високі доходи можуть бути отримані лише нечесним шляхом.

---

¹ Мазярчук, В.М. (2019). Аналіз оплати праці державних службовців у контексті реформування системи державного управління: збірка досліджень. Київ. Отримано з: <https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/feabook.pdf>

² *Всеукраїнское роллинговое исследование “Рубикон”* (2020). Получено из: <http://rb.com.ua/blog/rubikon/>

Зростання нерівності в царині праці є глобальним трендом епохи пост-фордизму. Ця проблема несе в собі великі виклики, бо призводить до зниження мотивації людей до праці, сприяє зростанню незадоволеності найманих працівників своїм трудовим життям та життям в цілому, зменшує соціальну мобільність і, як наслідок, блокує суспільний розвиток. Соціологічні дослідження свідчать, що в суспільстві сьогодні існує великий запит на соціальну справедливість та зменшення нерівності. Ігнорування його з боку влади лише посилюватиме сприйняття суспільства як несправедливо-го та нестиме в собі загрози його стабільності.

НАТАЛІЯ ТОЛСТИХ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Соціальне самопочуття працюючих бідних у сучасній Україні

Праця залишається головним джерелом існування для більшості населення України. Але її оплата сьогодні ставить значну частину працівників та їхніх сімей на межу виживання через низький розмір і нерідко несвоєчасну виплату. Невисока оплата праці зумовлена тривалою економічною кризою в Україні, скороченням промислового виробництва, незавершеним структурним реформуванням економіки відповідно до сучасних вимог і скороченням державного втручання в економіку та соціальну сферу.

Згідно з міжнародними стандартами, кожна держава має встановити такий розмір мінімальної заробітної плати, який забезпечує гідний рівень життя працівників і членів їхніх сімей, котрі не працюють. Оплату праці в Україні регулює кодекс законів про працю і Закон “Про оплату праці”. Щорічно в Бюджетному кодексі держава встановлює розмір мінімальної заробітної плати¹.

За даними моніторингу “Українське суспільство”, проведеного Інститутом соціології НАН України 2019 року, проаналізуємо особливості соціального самопочуття працівників, чия заробітна плата не перевищувала мінімальну. З масиву респондентів було відібрано частину респондентів (1177 осіб), які працювали на час опитування.

Заробітну плату, меншу за законодавчо встановлений мінімальний розмір (4123 грн на час проведення опитування), отримував кожен п'ятий (22,4%) працівник-респондент. Найчастіше (43,4%) респонденти вказували розмір своєї заробітної плати, який перебував у межах від одного до двох мінімальних. Заробітну плату в межах двох-трьох мінімальних отримували 12,5% працівників і тільки 9,4% від усіх зайнятих вказали розмір заробітної плати, що трикратно перевищував законодавчо встановлений мінімальний. Не вказали розмір своєї заробітної плати 6,7% респондентів. Порівняно меншою частка респондентів з мінімальною оплатою праці виявилася серед

---

¹ Минимальная зарплата в Украине (див.: <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/min/>).

зайнятих дрібним бізнесом чи індивідуальним підприємництвом (10,8%) і спеціалістів технічного профілю з середньою, спеціальною середньою чи вищою освітою (12,6%), помітно більшою — серед різноробів і підсобних робітників (31,7%).

Працівники із заробітною платою, меншою за мінімальну, частіше відзначали незадоволеність своєю роботою (45,4%), ніж задоволеність (32,6%). Серед респондентів з вищою заробітною платою, навпаки, було більше тих, кого робота в цілому влаштовувала (48,3%), ніж тих, хто був нею не задоволений (30,2%).

Схожим чином серед найменш оплачуваних респондентів частка задоволених своїм життям (34,1%) відставала від частки незадоволених (42,4%). Порівняно високооплачуваних, із заробітною платою, вищою за мінімальну, власне життя, навпаки, частіше влаштовувало (49,1%), ніж не влаштовувало (26,2%). І нарешті, своїм становищем у суспільстві був задоволений кожен третій (32,6%) низькооплачуваний працівник, а незадоволених тут виявилось 41,7%. Серед респондентів із вищою за мінімальну заробітною платою знов-таки спостерігалася протилежна ситуація: задоволені своїм становищем у суспільстві працівники (41,5%) чисельно переважали над незадоволеними (31,2%).

Проте розподіл респондентів за оцінками впевненості у власному майбутньому виявив переважання частки невпевнених над впевненими як серед низькооплачуваних, так і серед порівняно високооплачуваних респондентів. Працівники загалом частіше були не впевнені у своєму майбутньому (44,3%), ніж впевнені в ньому (28,2%). Серед низькооплачуваних працівників частка невпевнених у своєму майбутньому становила 55,3%, а впевнених у ньому — 20,1%. Аналогічні показники для більш високооплачуваних респондентів становили 40,8% і 30,8% відповідно.

Законодавче підвищення мінімальної заробітної плати до 4723 грн з початку 2020 року і до 5000 грн з вересня хоча є важливим і необхідним, але не є достатнім. За даними опитування, середнє значення прожиткового мінімуму, достатнього, на думку респондентів, для виживання людини, становило на той момент 8735 грн. Мінімальна заробітна плата на рівні 5000 грн як прожитковий мінімум на одну особу (зауважимо, що вона має забезпечувати виживання і непрацездатних членів її родини) задовольнила би лише третину (30,7%) респондентів.

Введення через COVID-19 карантину негативно вплинуло на добробут значної частини населення, зокрема тих, що працюють. В особливо складних умовах виявилися родини тих, хто втратив роботу. Вихід з такої ситуації і подолання тривалої економічної кризи в цілому неможливі без формування нової державної стратегії соціально-економічного розвитку країни, який має ґрунтуватися на високих трудових і соціальних стандартах і передбачати доступ всіх громадян до дієвої системи державного соціального забезпечення.

ІРИНА ДЕМЧЕНКО,

кандидат економічних наук, директор ГО “Аналітичний центр “Соціоконсалтинг””, Київ

НАТАЛІЯ БУЛИГА,

кандидат соціологічних наук, керівник відділу моніторингу і оцінки соціальних проєктів ГО “Аналітичний центр “Соціоконсалтинг””, Київ

Соціальні норми та атитюди як чинник гендерно-зумовленого насильства: досвід емпіричного дослідження

Гендерно-зумовлене насильство (ГЗН) є одним із найпоширеніших порушень прав людини в усіх країнах. ГЗН спрямовується на осіб через їхню стать і охоплює як дії, що завдають фізичної, психічної чи сексуальної шкоди або страждань, так і погрози щодо їх вчинення, примус та інші обмеження¹. Поняття ГЗН і насильства щодо жінок часто використовують як взаємозамінні, оскільки доведено, що більшість випадків ГЗН вчиняють чоловіки стосовно жінок і дівчат². Насильство негативно впливає на загальне благополуччя жінок і заважає їм брати повноцінну участь у житті суспільства. Воно призводить до величезних збитків, що пов’язані зі зростанням витрат на охорону здоров’я та юридичні послуги, а також втратами продуктивності праці. Спеціальні дослідження доводять, що вартість ГЗН може становити близько 2% ВВП на глобальному рівні³. Особливо актуалізувалася проблема ГЗН за умов глобальної пандемії та локдауну. За даними національної “гарячої лінії” ГО “Ла Страда-Україна”, кількість звернень з питань насильства за період карантину збільшилася приблизно на третину⁴.

Викорінення гендерно-зумовленого насильства потребує комплексних, скоординованих та системних зусиль у всіх сферах, включно із законодавчою підтримкою, наданням послуг, підвищенням обізнаності населення та трансформацією громадської думки та поведінки. Розуміння особливостей громадського сприйняття гендерної нерівності та насильства щодо жінок є ключовим фактором для визначення їхніх глибинних причин, а звідси розроблення більш ефективних заходів для боротьби з ними.

---

¹ United Nations General Assembly Declaration on the Elimination of Violence Against Women, Arts. 1&2, A/RES/48/104, 20 Dec 1993 (cf.: <https://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r104.htm>).

² European Union Agency for Fundamental Rights, “Violence against women: an EU-wide survey — Results at glance”, 2014 (cf.: <https://eige.europa.eu/gender-based-violence/what-is-gender-based-violence>).

³ UN Women, “The Economic Costs of Violence Against Women”, Remarks by UN Assistant Secretary General and Deputy Executive Director of UN Women, Lakshmi Puri at the high-level discussion on the “Economic Cost of Violence against Women”, 21 September 2016 (cf.: <http://www.unwomen.org/en/news/stories/2016/9/speech-by-lakshmi-puri-on-economic-costs-of-violence-against-women>).

⁴ За матеріалами Радіо Свобода (cf.: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-domashnie-nasylstvo-la-strada/30581355.html>).

За результатами нашого дослідження¹ досить поширеними у громадській думці залишаються толерування насильства у партнерських відносинах, віктимізація постраждалих, відсутність настанов на пошук спеціалізованої допомоги та захист прав постраждалих.

Зокрема 17% опитаних чоловіків та 6% жінок вважають, що подружня зрада може виправдати побиття жінки з боку її чоловіка. Можливість застосування фізичної сили жінкою до власного чоловіка сприймається ще більш толерантно: 20% чоловіків і 32% жінок вважають, що жінка має право вдарили чоловіка, якщо він ображає або б'є дитину; 19% чоловіків і 20% жінок — якщо жінка дізнається про його зраду.

Набагато толерантніше ставляться опитані громадяни до можливості психологічного насильства в подружжі. Зокрема 52% опитаних чоловіків та 31% жінок погодилися з твердженням, що чоловік може кричати на власну дружину, принижувати її, включно з використанням нецензурної лексики, якщо він дізнався про її зраду; 29% чоловіків і 13% жінок вважають, що навіть підозра у подружній зраді є достатньою підставою для таких дій. Близько половини респондентів погодилися, що дружина має право кричати на свого чоловіка, якщо він ображає дитину (54%), якщо вона дізналася про його зраду (46%) або якщо він зловживає алкоголем (42%).

Громадська думка досі значною мірою ототожнює домашнє насильство з приватними проблемами кожної окремої родини. Так, 24% жінок і 30% чоловіків погодилися, що жінка, яка постраждала від насильства, повинна звертатися по допомогу до власних родичів, а не в поліцію. 14% жінок і 26% чоловіків переконані, що сторонні люди не повинні втручатися, якщо стають свідками поганого поведіння чоловіків із власними дружинами.

Ставлення громадськості до проблеми насильства формує той соціальний клімат, в якому має місце ГЗН і даються взнаки його наслідки. Вочевидь, толерування насильства у партнерських стосунках і пошук причин, які його виправдовують, знижують дієвість будь-яких превентивних програм і обмежувальних заходів щодо кривдників. Відповідно, зростає роль адвокаційних зусиль, спрямованих на зміну стереотипних уявлень, оскільки лише за цієї умови політика з протидії насильству буде ефективною.

ЮРІЙ САПЕЛКІН,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Двоєке ставлення українців до свого здоров'я та медицини

Ставлення українців до свого здоров'я і до української медицини вкрай неоднозначне і навіть суперечливе. З одного боку, в перебігу дослідження

---

¹ Базове опитування з питань громадського сприйняття та ставлення до гендерно-зумовленого насильства щодо жінок у Донецькій, Луганській та Запорізькій областях, проведене АЦ “Соціоконсалтинг” на замовлення Структура ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у 2018–2019 роках. Вибірка репрезентативна для дорослого населення вказаних областей, $N = 3000$.

“Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”¹¹, яке з 1992 року проводить Інститут соціології НАН України, респонденти у відповідь на запитання: “Чого з наведеного Вам не вистачає?” відзначали, що їм бракує “здоров’я” (максимально, 57%, у 1998 році й мінімально, 37%, у 2019 році). З двадцяти можливих варіантів більшою мірою відповідала відповідь “не вистачає” щодо: “роботи, що підходить”, “сучасних економічних знань”, “юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів”, “можливості повноцінно проводити відпустку”, “можливості мати додатковий заробіток”, “повноцінного дозвілля” і “можливості харчуватися відповідно до власних смаків”.

На значущість здоров’я вказують і відповіді на запитання: “Що з переліченого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні?” в опитуванні 2019 року. Серед двадцяти варіантів 34% респондентів обрали “гарне здоров’я”, що відповідає третьому місцю після варіантів “впливові родичі” (42%) і “високий інтелект, здібності” (36%).

Слід також зазначити, що, на думку респондентів, їм бракує “необхідної медичної допомоги” (максимально — для 63% у 2002 році і мінімально — для 46% у 2013 році). Можна сказати, що близько половини респондентів систематично й постійно, на їхню думку, потребують необхідної медичної допомоги.

На цей висновок вказують також інші дані моніторингу. У відповідь на запитання: “Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання?” в 2018 році тільки 23% від тих, хто відповів, зазначили: “жодного разу”, тоді як 32% зазначили “один раз”, 38% — “два-три рази”, 8% — “чотири та більше разів”. На інше запитання “Чи маєте Ви хронічні захворювання?” у 2018 році 63% відповіли “не маю”, 24% — “одне”, 13% — “декілька”. Майже 40% респондентів були змушені більш-менш постійно звертатися до лікаря. Конкретніше на запитання: “Відзначте, будь ласка, в яких із наведених нижче ситуацій Вам довелося хоча б один раз перебувати впродовж останніх 12 місяців?” того ж 2018 року 9% респондентів відповіли: “Зазнали тяжкої хвороби, операції”, ще 12% заявили: “Пережили тяжку хворобу або смерть близьких”.

У рамках цього ж пункту опитування у 2018 році зафіксовано відповіді, які вказують на необхідність допомоги цим респондентам з боку психолога або психіатра. Зокрема, 1,3% відповіли, що “перебували у стані, близькому до самогубства”; ще 22,7% заявили, що “втратили соціальний оптимізм, надію на те, що становище у країні зміниться на краще”, а 10,8% — що “втратили віру у свої сили такою мірою, що буквально нічого не хотілося робити”.

На необхідність такого роду медичної допомоги вказують і відповіді на запитання: “Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом?” застосовно до “пригніченого настрою, “хандри””. Тільки

---

¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2017). Вип. 4 (18). Київ: Інститут соціології НАН України; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2019). Вип. 6(20). Київ: Інститут соціології НАН України.

21% респондентів відповіли, що “ніколи”, 52% — що “зрідка”, 23% — що “періодично”, а 4% — що “майже постійно”. Такого роду ситуацію виявляють і відповіді на це саме запитання застосовно до “відчуття напруженості або збудженості”. Тільки 20% відповіли — “ніколи”, 53% — “зрідка”, 23% — “періодично” і 4% — “майже постійно”. Важливо враховувати і відповіді на зазначене вище запитання застосовно до стану “знервованості, коли Ви залишаєтеся наодинці”. “Ніколи” відповіли 47%, “зрідка” — 36%, “періодично” — 15% і “майже постійно” — 3%.

Цікавими видаються також відповіді на запитання: “Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?” Зокрема, 2019 року 23% респондентів обрали відповідь “зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)”. У 2017 і 2018 роках ця частка теж становила 23%, тоді як у 2004-му таких було 43%, а потім це число постійно коливалося, зменшившись у 2014-му до 17%, після чого знову розпочалося деяке зростання аж до 23% у 2017 році.

Ці коливання можуть свідчити про “дивне”, “легковажне” і “двоєке” ставлення респондентів як до свого здоров’я, так і до медичного обслуговування: з одного боку, вони цінують своє здоров’я, “стурбовані” ним, а з іншого боку, ставляться до нього “байдуже”.

На таке (усвідомлене чи несвідоме) розуміння українськими громадянами свого здоров’я як ризику вказують і відповіді на інші запитання моніторингу. Зокрема на запитання: “Чи перебуваєте Ви на медичному обліку?” у 2018 році 81% респондентів відповіли: “Ні, не перебуваю”. Тільки 14% відзначили: “Перебуваю на диспансерному обліку, але не маю інвалідності”, при цьому інваліди третьої групи становлять 3,6% опитаних, інваліди другої групи — 1,8%, першої групи — 0,6%. Під цим кутом зору парадоксальним виглядає твердження 36,6% респондентів про те, що їм “не вистачає” здоров’я.

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

Системні ризики неконсистентності освіти і зайнятості

Бажаною ситуацією на ринку праці є відповідність освіти й зайнятості. У реальному ж економічному житті серед зайнятих завжди є певний лаг між рівнем і профілем їхньої освіти та характеристиками місця роботи. Однак в Україні в останні десятиліття серед експертів і громадян поширеною є думка, що цей лаг у багатьох професійних групах став загрозливо великим. До того ж в одних випадках рівень здобутої освіти значно вищий за рівень необхідної на конкретному місці роботи кваліфікації, а в інших, навпаки, освіта за рівнем і якістю недостатня для виконання трудових завдань. Негативними наслідками першого явища для суспільства та громадян є неефективні витрати значних фінансових (як державних, так і сімейних) і часових ресурсів на здобуття освіти, яка не знаходить попиту, а також соціальна напруженість і суб’єктивна фрустрація через проблеми працевлаштування за

фахом. Друге явище, що об’єктивується у дефіциті висококваліфікованих кадрів (причому в царинах як фізичної, так і нефізичної праці), створює системні ризики неефективності господарської діяльності в тих професійних і галузевих сферах, де воно найпоширеніше.

Ці феномени, які іменують консистентністю / неконсистентністю професійної освіти і зайнятості, є фокусом мого дослідження. Проте головну увагу приділено феноменові невідповідності через його здатність генерувати соціальні ризики. Дослідницькими завданнями є, зокрема, вивчення причин цього явища; аналіз розподілу зайнятих за фахом і не за фахом як серед населення загалом, так і в різних професійних і демографічних групах. Ці явища розглядаються у порівняльній площині (стосовно населення різного типу країн, в тому числі постсоціалістичних і розвинених західних), а також у часовій перспективі (за радянських часів та в різні періоди після набуття незалежності). Емпіричною базою дослідження є дані національної та міжнародної статистики, соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України та міжнародних проєктів, зокрема Програми міжнародного соціального дослідження (ISSP: 2009 і 2019) та Європейського соціального дослідження (ESS: 2005–2013).

Контурно окреслюю перші результати дослідження. Щодо причин явища невідповідності освіти і зайнятості виокремлено два їх типи. До структурних причин (які різняться для старших і молодших вікових когорт) належать кардинальні зміни системи зайнятості через макроекономічні пострадянські трансформації (деіндустріалізацію, конверсію, бурхливий розвиток сфери торгівлі й послуг), глобалізація, дедалі пришвидшувані хвилі технологічних інновацій, диджиталізація, нові форми організації праці, експансія вищої освіти без урахування потреб ринку праці, вікова дискримінація тощо. До суб’єктивних причин — незадоволеність профілем, рівнем і якістю освіти, винагородою за працю тощо.

Задля оцінки поширеності в Україні консистентності та двох видів неконсистентності освіти й зайнятості та соціальних характеристик їх носіїв застосовано різні підходи. Зокрема, у проєктах ISSP та ESS ці явища операціоналізовано на підставі зіставлення відповідей на два запитання — (а) про найвищий здобутий респондентами рівень освіти та (б) про рівень кваліфікації, необхідний для виконання ними трудових обов’язків на конкретному місці роботи. Утворено три категорії: особи із консистентним освітнім і трудовим статусом ($a = b$) та особи з неконсистентним статусом, коли рівень освіти вищий або нижчий за необхідний рівень кваліфікації: ($a > b$) або ($a < b$). Далі слід розглянути: 1) розподіли трьох відповідних категорій серед населення України загалом і серед представників професійних і класових груп, зокрема зважаючи на стать, вік і місце проживання; 2) їхню динаміку в часі (2009–2019) та у порівнянні в Україні, постсоціалістичних і західних країнах; 3) зв’язок трьох категорій з різними показниками соціального самопочуття, зокрема рівнем задоволеності життям, роботою, соціальним і матеріальним статусом.

У наш час прогнозування соціальних ризиків і невизначеності у площині зв’язку освіти і зайнятості має включати ще два важливі кейси. Перший — ризики, які створює ситуація пандемії як щодо якості освіти, отриму-

ваної студентами у ситуації переважно дистанційного навчання, так і щодо суттєвого скорочення робочих місць. Другий кейс — вимушена зміна занять переселенцями з окупованих територій, що часто результувалося у низхідній професійній мобільності та спричинювало негативні соціально-психологічні реакції. Отже, екстраординарні події останніх років породжують ризики різного роду поділів і розколів соціальних груп.

Соціологічного вивчення потребують і практики, які застосовує держава для регулювання зв'язку професійної освіти і зайнятості, зокрема щодо обсягу підготовки дипломованих фахівців, розвитку системи безперервного професійного навчання тощо. Варто порівняти відповідний досвід в економічно успішних західних країнах і в Україні (у теперішній ситуації реформування системи професійної освіти та за радянської ситуації із системою державного планування і необхідності відпрацьовувати певний час за фахом).

Результати запропонованого дослідження можуть стати складовою соціологічного супроводу політики реформування системи професійної освіти у її зв'язку із ринком праці.

Отримано 13.10.2020